

GAZİANTEP UNIVERSITY JOURNAL OF SOCIAL SCIENCES

Journal homepage: <http://dergipark.org.tr/tr/pub/jss>

Araştırma Makalesi • Research Article

DOI: 10.21547/jss.1673568

“Kötülüğün Sıradanlığı”nı Savaş Sonrası Edebiyat’ta Aramak: Âdemoğlu Nerdeydin ve O Yazın Tanrısı Eserleri Üzerinden Karşılaştırmalı Bir Örnek

Searching for the “Banality of Evil” in Post-War Literature: A Comparative Example Through the Works “And Where Were You, Adam?” and “The God of that Summer”

Başak ÖNER GÜNDÜZ^{a*}

^a Dr., Millî Eğitim Bakanlığı, Eskişehir / TÜRKİYE
ORCID: 0000 0003 3053 0566

MAKALE BİLGİSİ

Makale Geçmişi:

Başvuru tarihi: 10 Nisan 2025

Kabul tarihi: 12 Mart 2026

Anahtar Kelimeler:

Hannah Arendt,
Kötülüğün Sıradanlığı,
Heinrich Böll,
Âdemoğlu Nerdeydin,
Ralf Rothmann,
O Yazın Tanrısı.

ARTICLE INFO

Article History:

Received: April 10, 2025

Accepted: March 12, 2026

Keywords:

Hannah Arendt,
Banality of Evil,
Heinrich Böll,
And Where Were You Adam?,
Ralf Rothmann,
The God of that Summer.

ÖZ

Filozof ve siyaset kuramcısı Hannah Arendt, eski Nazi subayı Adolf Eichmann’ın yakalanarak Kudüs mahkemelerinde yargılanmasını, bütün dünya basınının yaptığı gibi ilgiyle izler. Ancak Arendt’in bu davayı gözlemlemesi, dava neticesinde ortaya attığı bir kavram sebebiyle onu diğer araştırmacılardan farklı kılar. Arendt, mahkeme tutanaklarına dayanarak oluşturduğu eserinde, Eichmann’ın ifadelerinden ve tavırlarından hareketle “kötülüğün sıradanlığı” kavramını kullanır ve insanlığı yeni bir suçlu tipinin doğduğundan haberdar eder. Kötülüğün sıradanlığı, suçun, canavarca hislere sahip olmadan bilinçsizce davranan ya da sorgulamaktan kaçınan insanlar tarafından da işlenebileceğini ve bu hâlin sessiz ve sıradan bir şekilde yaygın olduğunu imler. Arendt, bu kavram sebebiyle eleştirilse de çeşitli disiplinlerce araştırma konusu edilerek önemli bulunur. Çünkü Arendt, bu kavram ile tekil bir suçluya odaklanmak yerine, bütün aidiyetlerinden uzaklaşarak soykırım suçuna ve neticede Holokost’a giden bir yolun yapıtaşlarına odaklanır. Bu çalışma, Arendt’in kötülüğün sıradanlığı kavramından hareketle, savaş konusunu ele alan iki edebî eser doğrultusunda, söz konusu kavramın edebî düzlemde incelenebilir olduğunu göstermeyi amaçlar. Heinrich Böll’ün *Âdemoğlu Nerdeydin* eseri savaşın askeri kanadını temsil etmesi sebebiyle, Ralf Rothmann’ın *O Yazın Tanrısı* eseri ise savaşın sivil kanadını temsil etmesi sebebiyle seçilmiştir. Çalışmada, eserler tespit edilen bazı hususlar çerçevesinde (savaşın anlamı ya da anlamsızlığı, nişanların önemi ya da önemsizliği, ötekileştirmenin farkında olma ya da olmama gibi hususlar) karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır. Sonuç olarak, eser karakterlerinin -tıpkı Eichmann davasında anlaşıldığı gibi- görev bilinci ya da kişisel çıkarlar sebebiyle eleştirel düşünmediği, kültürel dolaşımdaki söylemlere maruz kaldığı anlaşılmıştır. Eser karakterlerinin kötülüğün sıradanlığını besleyen unsurlar neticesinde Holokost’a sebep olan sistemin bir parçası hâline geldikleri görülmüştür.

ABSTRACT

Philosopher and political theorist Hannah Arendt, like the rest of the world press, followed the trial of former Nazi officer Adolf Eichmann in the Jerusalem courts with interest. However, Arendt’s reason for observing this trial was different from other researchers due to a concept she brought up as a result of the trial. In her work, which she wrote based on the court minutes, Arendt used the concept of the “banality of evil” based on Eichmann’s statements and attitudes, and informed humanity that a new type of criminal had emerged. The banality of evil implies that criminal elements can be committed by people who act unconsciously or avoid questioning without having monstrous feelings, and that this situation is silently and ordinarily widespread. Although Arendt has been criticized for this concept she put forward, it has been considered important by being the subject of research in various disciplines. Because with this concept, instead of focusing on a single criminal, Arendt focuses on the building blocks of a path leading to the crime of genocide and ultimately the Holocaust, by distancing herself from all affiliations. This study aims to show that the concept in question can be examined on a literary level, based on Arendt’s concept of the banality of evil, through two literary works that address the subject of war. Heinrich Böll’s *And Where Were You, Adam?* was chosen because it represents the military wing of war, while Ralf Rothmann’s *The God of that Summer* was chosen because it represents the civilian wing of war. In the study, the works were comparatively examined within the framework of certain issues identified (the meaning or meaninglessness of war, the importance or insignificance of battle badges, awareness or unawareness of alienation). As a result of the examinations, it was understood that the characters in the works did not think critically due to a sense of duty or personal interests, just as it was understood in the Eichmann case, but were exposed to discourses in cultural circulation. It was concluded that the characters in the works became a part of the system that caused the Holocaust as a result of the elements that fed the banality of evil.

* Sorumlu yazar/Corresponding author.
e-posta: basakoner@windowslive.com

EXTENDED ABSTRACT

German born-American philosopher and political theorist Hannah Arendt, in her work *The Banality of Evil: Adolf Eichmann in Jerusalem*, has been the subject of this study, which examines literature specifically, due to the concept of the “banality of evil” that she uses – as it has been the subject of many disciplines such as politics, law, philosophy, journalism and history. Arendt’s work is based on the minutes of the trial of former Nazi officer Adolf Eichmann, who was captured in Argentina in 1960 and tried in the Jerusalem courts. Arendt noticed a connection between evil and banality due to the former Nazi officer Eichmann’s unrepentant behavior during the trial, his calmness, and his insistence on paying attention to his sense of duty rather than admitting guilt, and came up with the concept of the “banality of evil”. According to this concept, evil can be committed without having monstrous feelings or directly intending to harm. The first of the two important points that this concept implies is that evil can occur in a normal and widespread manner. The second important point about this concept is that it indicates the emergence of a new type of criminal. Therefore, with the concept of the “banality of evil”, Arendt introduces humanity to a new type of criminal. This type of criminal does not have the negative image as before, but is a type of criminal who can display extremely mild characteristics beyond the ordinary.

This study aims to show that Arendt’s concept of the “banality of evil” can be examined in literature. Just as Arendt, instead of focusing on a single case, spent all her effort trying to understand the building blocks of the road leading to the Holocaust, this study also tried to look for traces of the “banality of evil” in works focusing on war. In this context, two works were selected within the scope of Post-War Literature works. Nobel Prize winner Heinrich Böll’s work *And Where Were You, Adam?*, and Ralf Rothmann’s work *The God of that Summer* were comparatively examined within the framework of the concept of the “banality of evil”. Böll’s work represents the military wing of the war in that it generally consists of soldiers and uses military fronts as the setting. Rothmann’s work, on the other hand, represents the civilian wing of the war in that it uses a farm where civilians fleeing the war took refuge as the setting and tries to make sense of the war through the eyes of a 12-year-old girl. Therefore, it can be said that reading these works together offers a war panorama, as they combine images of the front and behind the front.

In order to be able to comparatively evaluate Böll’s work and Rothmann’s work within the framework of the concept of “banality of evil”, first of all, some issues were determined and the comparison was made within the framework of these issues. First, the thoughts of the characters in the work were focused on in terms of whether war was meaningful or meaningless. It was mentioned that almost all of Böll’s soldier characters found war meaningless. It is possible to say that Rothmann’s civilian characters were not in favor of war. However, it was understood that this idea did not enter cultural circulation in both works due to prohibitions and punishments. Secondly, the thoughts of the characters in the work were focused on in terms of whether war badges were important or unimportant. It was observed that war badges - interestingly - generally lost their importance on the fronts; however, their importance continued behind the war fronts. This determination made regarding war badges shows that war badges were used to increase war motivation and that war badges had no relation to reality. Thirdly, it is focused on whether the characters in the work develop a consciousness about alienation and the existence of concentration camps as a painful result of this. It is seen that Böll and Rothmann are generally aware of alienation in their works. However, it is clear that no consciousness has been developed about the concentration camps. Fourthly, it is focused on how moral corruption occurs during the war period, sometimes for the sake of a sense of duty and sometimes for the sake of personal interests. Finally, it is shown how the war ending with defeat affects the military and civilian characters. Within the framework of all these comparative issues, the following conclusion has emerged: It has been understood that the characters in the works do not think critically due to a sense of duty or personal interests - just as it was understood in the Eichmann case - but are exposed to discourses in cultural circulation. It has been concluded that the characters in the work have become a part of the system that caused the Holocaust as a result of the elements that feed the “banality of evil”.

It can be said that the concept of “banality of evil” proves Arendt right in terms of the characteristics of the new criminal type it points to and the prevalence of evil. Just as the concept of “banality of evil” is important in terms of pointing to a new perpetrator as if deconstructing evil, care should be taken to determine this perpetrator by getting rid of the restrictions of all identities and affiliations. Therefore, “banality of evil” should not only bring the Eichmann case to mind, but also suggest a type of criminal that can appear at anytime and anywhere. In this study conducted specifically for literature through fictional characters, it has been understood that the concept of “banality of evil” is sometimes related to a discourse and sometimes to an attitude. In addition, this concept, which is the subject of many disciplines such as law, media, philosophy and history, can be given more space in literary studies, thus enabling the emergence of new perspectives.

Giriş

Aydınlanma döneminin ideallerine olan inanç, dünya savaşları ile sarsılmış ve salt bilim temelli gelişmeler sorgulanmaya başlanmıştır. Aklın ışığında kaydedilen gelişmelerin, insana sadece yarar getireceği görüşünde ayrılıklar yaşanmıştır. Bilhassa İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kayıplar üzerine yapılan çalışmalar arttıkça, maddi ve manevi boyutuyla, insanın, doğanın ve bütün haliyle dünyanın önemli zayıflar verdiği, uzun süreli yaralar aldığı ve hatta geri dönüşsüz zararlara uğradığı anlaşılmıştır. Ernest Mandel, *Savaşın Mirası* başlıklı yazısında, İkinci Dünya Savaşı'nda açlık ve hastalık kayıpları ile birlikte, Birinci Dünya Savaşı'ndakinin sekiz katı kadar insanın hayatını kaybettiğini, savaşın insan zihni ve davranışları üzerinde de yıkıcı etkiler bıraktığını ve kaybın boyutunun bununla sınırlı kalmayıp doğada kalıcı tahribatlara yol açtığını ve hatta radyasyonun ve nükleer bombaların atmosfere etkilerinin sonuçlarının hesaplanabilir olmadığını belirterek İkinci Dünya Savaşı'nın insanlığa nasıl bir miras bıraktığını anlatır (1995, s. 238). İnsanlığın 20. yüzyıla kadar kaydettiği gelişmeler ve elinde kalan bu miras, -üstelik bilimsel ve sanatsal zenginlik birikiminin olduğu bir coğrafyada- birbiri ile korkunç şekilde çelişen bir durumdur. “*Kültürün, felsefenin, sanatın ve edebiyatın doruk noktasındaki bir ülkenin ve toplumun, toplama kampları inşa ederek, insanları yok etmek amacıyla o yerleri fabrikalar gibi çalıştırmasının dehşeti hâlâ insanlığın üzerinde gezinmektedir*” (Günel, 2017, s. 12). Ölümün astronomik sayılara ulaşması ve yıkımın özellikle bir ırk etrafında kastî gerçekleşmesi sebebiyle yaşanan soykırıma Holokost denmiştir. Holokost'un İbranicedeki karşılığı olan Shoah kelimesi *büyük ve korkunç bir rüzgâr* anlamına gelirken; esasında Yunancadan gelen Holokost kelimesi *ateşte yanmış bir kurban* anlamını taşısa da zamanla *büyük çaplı kurban* olarak anlam genişlemesine uğrar (Bresheeth, Hood ve Jansz, 1997 s. 4). Holokost'u düşünmek ve meselenin derinliğini kavrayabilmek için onu sadece bir ırk ile anmamak gerekir. Çünkü Zygmunt Bauman'ın da ifade ettiği gibi, “*Holocaust bizim modern akılcı toplumumuzda, uygarlığımızın yüksek sahnesinde ve insanoğlunun kültürel zaferinin zirvesinde doğmuş ve uygulanmıştır ve bu nedenle toplumun, uygarlığın ve kültürün bir sorunudur*” (Bauman, 1997, s. 11). Dolayısıyla, Holokost salt bir ırkın tarihi ile ilişkilendirilmeyip insanlığın eleştirisi mahiyetinde sürekli irdelenip tehlikeli gidişatlar konusunda bir uyarı olarak akıllarda tutulmalıdır.

İkinci Dünya Savaşı'nda “*cepheyle ev arasındaki ayırım tümüyle ortadan kalktı*”ğundan (Akt: Koşmak, 2011, s. 24) askerî hedefler ile yetinilmeyip sivil sınırlara taarruz edilmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nı topyekûn insanlık tarihinin bir parçası olarak görüp bütün boyutlarıyla kavramak için insanlığın elindeki bütün iletişim kaynakları ve aktarım araçlarına başvurulması gerekir. Kuşkusuz “*Askerî tarih bu hikâyenin ancak bir kısmını anlatabilir*” (Selkirk, Rosenblatt ve Wolvek-Pfister, 1999, s. 6). Edebiyat, savaşın resmi kaynaklardan elde edilebilecek verilerinden daha zengin bir kaynak sunar. Tanıklık yoluyla ya da kuşaktan kuşağa aktarılan anlatımlar yoluyla edebiyat, savaşın beşerî, sosyal, ekonomik ve sanat düzlemindeki yansımalarını, okur imgeleminde çağrışım zenginliğine kavuşturur. Dolayısıyla zihinlerdeki savaşa dair eksik parçayı, edebiyatın tamamladığını söyleyebiliriz. Gürsel Aytac, Savaş Sonrası Alman Edebiyatı'nın, Kriegliteratur (Savaş Edebiyatı) ve Heimkehrliteratur (Yurda Dönüş Edebiyatı) ile birlikte Trümmerliteratur (Enkaz Edebiyatı) kapsamında yer aldığını belirtir (Akt: Ekici, 2017, s. 92). *Sachwörterbuch der Literatur*'de Savaş Edebiyatı ile ilgili olarak *Weltkriegsdichtung* (Savaş Yazını) maddesi yer alır ve bu edebiyatın savaşın daha geniş toplumsal eleştiri zeminine ulaşması için mitolojik unsurlardan kaçınarak geçmişle hesaplaşmayı hedeflediği anlatılır (Wilpert, 2001, s. 900). Bu edebiyat genel olarak savaşın acılarını anlatırken Nazi ideolojisi ile bir hesaplaşma içerisindedir. Ayrıca Gonca Kışmir'in belirttiğine göre, 90'lı yıllara kadar bu edebiyatta Nazi rejiminin zarar verdiği toplumlar kurban

olarak kabul edilirken, bu eğilimin 2000’li yıllarla birlikte değişip savaşta gördüğü zararlar ön plana çıkarılarak Almanlar da kurban olarak ele alınır (Kışmir, 2019, s. 56).

Çalışmada ele alınacak edebi eserlerin yazarları olarak Heinrich Böll ve Ralf Rothmann, savaşın ağırlığını eleştirel ve sade bir tutumla dile getirirken, kötülüğün nasıl sıradan bir şekilde kol gezdiğini ve ceremesini herkesin çektiğini anlatır. *Metzler Autoren Lexikon*, Böll’ün düzyazısının topoğrafyasının, kökenlerinin bağlı bulunduğu coğrafyaları aştığını ve yurt kavramının onun için coğrafi bir niteliği olmadığını belirtir (Lutz ve Jessing, 2004, s. 66). Aytaç da Böll’ün Nobel Edebiyat Ödülü’nü kazanmasını, eserlerinin sanatsal yönüne değil *insancıl angajmanına* bağlar (Aytaç, 1991, s. 75). Savaş Sonrası Edebiyat’ın önemli bir ismi Böll, neredeyse bütün eserlerinde Alman toplumunun maruz kaldığı manipülasyona karşı bir duruş sergiler (Ekici, 2017, s. 96). Ralf Rothmann ise Böll’e çağdaşlık yapmış bir yazar olarak edebiyat kariyerinde – aralarında Heinrich Böll Ödülü, Thomas Mann Ödülü, Max Frisch Ödülü, Friedrich Hölderlin Ödülü’nün yer aldığı- çok sayıda önemli ödüle sahiptir (<https://www.suhrkamp.de/person/ralf-rothmann-p-4093> Erişim Tarihi: 07.04.2025).

Bu çalışmada Heinrich Böll’ün *Ádemoğlu Neredeydin* eseri ile Ralf Rothmann’ın *O Yazın Tanrısı* eserleri, Hannah Arendt’in “kötülüğün sıradanlığı” kavramı çerçevesinde karşılaştırmalı olarak incelenecektir. Nazi rejiminden kaçıp Amerika’ya yerleşene kadar uzun süre vatansız yaşamak zorunda kalan Arendt (Günel, 2017, s. 219), 20. yüzyılın en önemli politika teorisyenlerinden biri olarak görülür ve modern politik sistemin olumsuz potansiyeline dair düşünüp şaşırtıcı analizler sunar (Berktaş, 2012, s. 11). Çalışma, Arendt’in kavramına açıklık getirip konunun edebiyat düzleminde ve seçilen eserler özelinde irdelenebileceğini göstermeye çalışacaktır. Çalışmanın amacı, “kötülüğün sıradanlığı”nın dinamiklerini edebi karakterlerin dünyasında aramaktır. Literatür taramasında Arendt’in kötülüğün sıradanlığı kavramının farklı bilim alanlarında araştırma konusu edildiği anlaşılmıştır. Ayşe Aldemir (2018), Gazetecilik Anabilim Dalı’nda verdiği doktora tezinde, kötülüğün sıradanlığı ve sosyal medya içerikleri arasında bir bağ kurup çeşitli örnekler üzerinden eleştirel bir söylem analizi yapmıştır. Hüseyin Günel (2013), Kamu Hukuku Anabilim Dalı’nda verdiği doktora tezinde, Arendt’in kavramından hareketle yeni suçlu tipi odağında bir çalışma yürütmüştür. Dilan Akpolat (2022), Felsefe Anabilim Dalı’nda verdiği yüksek lisans tezinde, Arendt’in kötülük tanımının kamusal ve özel alana nasıl yansıdığı üzerine bir çalışma çıkarmıştır. Yine Felsefe Anabilim Dalı’nda yürütülen başka bir yüksek lisans tezinde ise, kötülüğün sıradanlığı temel kavram kabul edilerek kötülüğü, eylem ve zihin arasındaki bağın kopuşuna dayandıran bir eser ortaya çıkarılmıştır (Taş, 2019). Birçok disipline hizmet eden kötülüğün sıradanlığı kavramını, savaş konusunu işleyen iki edebî metin aracılığıyla irdeleyen bu çalışma hem kavramın edebiyat zemininde incelenebilir olduğunu göstermeyi amaçlar hem de bu çabasıyla karşılaştırmalı edebiyat çalışmalarını beslemeyi umar. İkinci Dünya Savaşı’nın hiçbir zaman bitmediği ya da Üçüncü Dünya Savaşı’nın 1945’te başladığı söylenir (Mandel, 1995, s. 221). Fakat Murat Belge, savaşlar devam etse de savaşa karşı geliştirilen bilincin çokça geliştiğini ve edebiyatın bu bilincin gelişmesinde önemli bir rolü olduğunu hatırlatır (Belge, 2016, s. 445). Dolayısıyla burada yapılmaya çalışıldığı gibi, edebiyatın disiplinlerarası kavramlar vasıtasıyla değerlendirme olanağı bulması, sadece edebiyatın değil, insanî bilincin gelişmesine de katkı sunacaktır.

“Kötülüğün Sıradanlığı”na Bir Çerçeve Çizilebilir mi?

Bauman, “*tarihin normal akışında bir kesinti, uygar toplumun vücudunda kanserli bir şişlik, akıllılığın içinde anlık bir delilik*” (1997, s. 9) olarak tanımladığı Holokost’u anlamının, günümüz dünyasını kavramak açısından önem arz ettiğini belirtir. Sadece Yahudilerin başına geldiği sanılan bu felaketin, başına gelmeyenler tarafından üzüntü ya da acıma duygusu ile karşılık bulmakla sınırlandırıldığını anlatır. Bauman bu haliyle Holokost’un öneminin azaldığını ve

hatta olayı salt Yahudilerle ilişkilendirmenin konunun önemini azaltan ilk unsur olarak yer aldığını söyler (1997, s. 17). Bauman bir itiraf niteliğinde, Holokost'a kendisinin de diğer sosyal bilimciler gibi yaklaştığını, -yani meselenin özünde sosyal bilimciler tarafından irdelenmesi gerektiğini kabul ederek fakat günümüzü anlamak amacıyla Holokost ile herhangi bir bağ kurma gereği duymadığını, kabul eder. Fakat Holokost'u düşünürken onun duvarda asılı cansız bir *resim* olmadığını, aksine bir *pencere* işlevi sunarak bakan kişinin anlamlandırabileceği ve sorumluluklarla yükleneceği metaforik bir açıklama getirir (Bauman, 1997, s. 9).

Arendt'in 1963 yılında ilk baskısını yapan ve eski Nazi subayı Adolf Eichmann'ın duruşma raporuna dayanarak oluşturduğu eseri *Kötülüğün Sıradanlığı*, Holokost'a öfke, acı ya da pişmanlıkla yaklaşmanın ötesinde, farklı türden bir anlamlandırma çabası ile yaklaşır. Bu çabası ile Arendt'in Holokost'a Bauman'ın bahsettiği türden bir *pencere* açtığı düşünülebilir. Arendt araştırmacısı Karin Fry'ın da belirttiği gibi, Nazi dönemini bizzat deneyimlemiş olan Arendt'in "*böyle bir dehşetin tekrarlanmasından sakınma çabası içinde, ne olduğunu ve neden olduğunu anlamak istemesi doğaldır*" (2022, s. 23).

Eichmann duruşması neticesinde Arendt'in üzerinde çok tartışılacak kötülüğün sıradanlığı kavramını ortaya atmasının ilk gerekçesi olarak, duruşmanın en başında vuku bulan bir durum düşünülebilir. Eichmann'ın Köln'lü avukatı Dr. Servatius, savaşın baş suçlularından birinin günlüğü olan ve duruşmaya 38 cilt hâlinde delil olarak sunulan dosyaları işaret ederek tek bir soru sormak ister. Bu dosyaların içerisinde herhangi bir yerde Eichmann'ın adının geçip geçmediği sorusu (Arendt, 2016, s. 19), Arendt'in zihninde sorunun çözümünün özünde bu kadar basit ve sıradan mı olduğu şüphesini uyandırmış olmalıdır. Arendt, Eichmann'ın suç teşkil eden eylemlerinin "Eichmann'ın kötülüğü" gibi münferit bir başlık ile sıradan bir hale getirilmemesi, bunun yerine genel bir başlık ile "kötülüğün sıradanlığı" şeklinde kavramlaştırılması gerektiğini düşünür. Arendt düşüncesini kavramlaştırmadan önce, avukatın ve Eichmann'ın savunma cümlelerinden, konunun farklı bir perspektifte düşünülmesi gerektiğini fark eder. Eichmann hayatı boyunca bir insan öldürmediğinin ve Yahudilerin öldürülmesi ile herhangi bir ilgisinin bulunmadığının altını çizer (Arendt, 2016, s. 32). Eichmann'ın Nazi iktidarında yaptıklarından Tanrıya karşı değil ama hukuka karşı suçluluk duyduğunu belirten avukatı, Holokost'u Nazi döneminin hukuk sisteminden kaynaklı bir sorun olmakla sınırlandırıp müvekkilinin eylemlerinin "*başarırsanız madalya ve nişanlara boğulacağınız, başaramazsanız darağacını boylayacağınız*" bir dönemin gereği olduğunu belirtir. Bunun üzerine Arendt, Nazi iktidarının Propaganda Bakanı Goebbels'in 1943 yılında söylediği "*Ya gelmiş geçmiş en büyük devlet adamları ya da en büyük suçlular olarak tarihe geçeceğiz*" sözünü hatırlatır (Arendt, 2016, s. 33). Avukat Dr. Servatius ve eski Nazi subayı Eichmann, konuya görev bilinci üzerinden yaklaşmaya davet edercesine, ortada *devlet filleri* sebebiyle bir *günah keçisi* olduğuna dikkatleri çekip suç kapsamına giren eylemlerin zaman aşımına uğradığını belirterek beraat talep ederler (Arendt, 2016, s. 252- 253). Ayrıca Eichmann, erdemli bir insan olarak üstlerine olan itaatinin, üstleri tarafından istismar edildiğini ve kendisinin de bir *kurban* olarak kabul edilmesi gerektiğini ekler (Arendt, 2016, s. 253).

Bir yıl boyunca Kudüs mahkemelerinde süren davanın neticesinde, Eichmann idam edilir. Eichmann'ın idam edilirken "*Çok yaşa Almanya*" nidası ve durumu normalleştirircesine "*Bütün insanların kaderi bu*" (Arendt, 2016, s. 258) sözü, Arendt'i insanın genel kötülük hâli üzerine bir kaniya vardır. Arendt, Eichmann'ın ifadelerini "*Boş laflardı bunlar*" (Arendt, 2016, s. 248) olarak değerlendirmesine rağmen, duruşma raporuna dayanarak kaleme aldığı eserinde tartışma yaratan kavramına imza atar: "kötülüğün sıradanlığı". Kötülüğe eklenen sıradanlık, aklın ve mantığın sınırlarından uzakta, oldukça sessiz ve olağan halde yaygın bir hâli anlatır.

Nurdan Gürbilek, Arendt'in *Kötülüğün Sıradanlığı* eserinde, dava sürecinde kimsenin dikkat etmediği bir durumu masaya yatırdığını belirtir. Dünyada ilgiyle takip edilen ve İsrail basını tarafından tam bir suçlu profili ile gösterilen Eichmann'da Arendt farklı bir şey görmüştür. Eichmann, Nazizmin manifestosu niteliğindeki *Kavgam*'ı dahi okumayan, parti programına hâkim olmayan, Yahudilerden nefret ettiği için değil, görevde yükselmek için verilen her talimatı yerine getiren bir devlet görevlisidir (Gürbilek, 2019, s. 32). Eichmann ile ilgili gözlemleri Arendt'in genel kanının dışında bir fikre varmasına yol açar. Fry, Arendt'in de bir Yahudi olduğunu hatırlatıp ana akımdan uzaklaşarak Eichmann'ı azılı bir suçlu olarak göstermek yerine, onun sıradan tavrına vurgu yapmasını totaliter rejimlerle ilgili bir öğretisine dayandırır. Fry'a göre Arendt bu kavramı ile totaliter rejimler sonucu ortaya çıkan "*zihinsel mekanizmalar*"a (2022, s. 24) vurgu yapar ve sıradanlık kelimesini şöyle aydınlatır: "*Sıradanlık (banality), kötülüğün önemsiz olmasından değil, şeytanca bir niyet olmaksızın ve çoğu zaman ağır bir düşünememe hâlinin sonucu olarak ortaya çıkmasından kaynaklanır*" (2022, s. 51). Fry, kendi eylemleri üzerine düşünememe hâlinin, art niyet olmadığında dahi ağır sonuçlar getirebileceğini anlatmak ister. Milyonlarca insanın ölümüne yol açan eylemlerinin savunmasını, görev bilincine dayandırarak yapan ve tavırları ile şeytani bir profil çizmeyen Eichmann, bu düşünceler doğrultusunda, eylemleri üzerine düşünme yetisini körelten ve sorumluluğu sadece resmî görev odağında sıkıştıran birisidir. Eichmann davası "*canavarlıkların canavarlara, zorbalıkların zorbalara ihtiyaç duymadığını*" (Başok Diş, 2017, s. 188) örnekler. "*O hâlde Arendt'in bakış açısıyla, Eichmann için bir suç aranacaksa bu fikirsizlikten başka bir şey olmayacaktır*" (Bakır, 2015, s. 108). Fakat Arendt'in kavramının önemini anlamak için, Bauman'ın Holokost ile ilgili "*Tüm bunlar 'orada' – başka bir zamanda, başka bir ülkede- oldu*" (Bauman, 1997, s. 13) şeklindeki düşünme biçiminin yanlış olduğunu belirttiği uyarıyı hatırlamak gerekir. O dönemde yaşananlar, o dönemle birlikte geride kalmayacaktır ve Eichmann davası özelinde suçlu bir insanın tavırları, aslında bu çağın yeni bir suçlu tipi doğurduğunu duyurur.

Arendt kötülüğün sıradanlığı kavramını, bir savaş suçlusunun davası neticesinde ortaya atmış olsa da aslında bu kavram ile içinde bulunulan dönem insanına atıfta bulunur. Kötülük niyeti olmadan kötülük eden bir iyi, bu kurama göre, gerçek olabilir. Arendt, kötü olmadan da kötülük yapmanın koşullarının açık olduğunu bildirir. İnsanlığa karşı işlenmiş suçları anlamının imkânına, Arendt'e kadar bu perspektiften yaklaşılmazken; Arendt ile birlikte üzerinde hemfikir olunan suçlu profili değişmiştir. Eichmann'ın savaş sırasındaki eylemlerini kötülüğün sıradanlığı kavramı ile açıklayarak Arendt, insanların genel bir uzlaşısı ile kabul ettikleri suçlu algısını sarsmıştır. Fry'a göre bu sarsıntının önemi, olayın münferit olarak görülmemesinin yolunu açar. Ayrıca Fry, Arendt'in kavramının, dünya üzerindeki kötü görünümlü olduğu her halinden belli canavarlara odaklanmak yerine, eyleminin sonucundan dahi bihaber davranan yeni bir suçlu tipine odaklanmanın çağrısını yaptığını ileri sürer (2022, s. 55). Nitekim, bu çağrının suçu ve suçluyu anlama hususunda gelişme kaydedilmesini sağladığı anlaşılmıştır. Hüseyin Günal, *Hannah Arendt ve İnsanlığa Karşı Suçlar* çalışmasında, uluslararası ceza hukuku literatürüne Arendt sayesinde giren kavram ile birlikte, toplu katliamların faillerinin sıradanlığı ile ilgili başka çalışmaların da yapıldığını ve bu çalışmalar neticesinde Arendt'in gözlemlerinin doğrulandığını anlatır (2017, s. 16-17). Günal, Arendt'in kavramından hareketle, bu yeni suçlu tipini "*düşünmekten aciz, gerçeklerle bağlantısı kopuk, kariyer odaklı, emirleri sorgulamadan harfiyen uygulayan, dış dünyayla iletişimini sadece klişeler üzerinde sağlayan biri*" (2017, s. 226) olarak tanımlar. Günal'ın görev, kariyer, çıkar odağında geliştirdiği yeni suçlu tipi tanımlamasına koşut olarak, Berktaş da yeni insan tipini "*kitleselmiş ya da sürülemiş*" olarak adlandırır ve bu tip insanın otoriter ve totaliter yapılar için "*verimli bir toprak*" olduğunu dile getirir (2012, s. 21).

Arendt'in kötülüğün sıradanlığı kavramı ile yeni bir suçlu tipinin varlığından haberdar olunurken, kavramın kaynağı olan Eichmann davasının öneminin yeterince ayırına varılmadığından bahsedilebilir. Eichmann idam edilene kadar, dava dünya basınında geniş yer bulmuştur. Ancak bazı araştırmacılara göre, bu dava soykırımı anlamak için önemli bir olanak sunmasına rağmen bu fırsat değerlendirilmemiş, hatta bundan bilinçli bir şekilde kaçınılmıştır. Bu araştırmacılar, davanın sadece “İsrail’de milli birliği yaratıcı bir güç olarak” (Bresheeth ve diğerleri, 1997, s. 167) görüldüğünü ileri sürmektedir. Arendt’in de benzer kanıda olduğunu Fry’ya dayanarak söylemek mümkündür. Fry “*Arendt, Yahudilerin her daim ezilen bir halk olduğu fikrine katılmaz*” der ve sorunları giderme konusunda Yahudilerin rehavete kapıldıklarını ve sorumluluk almaktan kaçındıklarını anlatır (2022, s. 27). Dolayısıyla bir ulusu birleştirme aracı olarak görülen Eichmann davasının, kötücül eylemlerin nedenlerini ortaya çıkarma çabasında olmadığı fikrine varılabilir. Eserini oluşturan yazıların kitap olarak basılmadan önce yayımlandığı *New Yorker* dergisinde davayı eleştirmesi ve davanın *bir gösteri niteliğinde olduğuna* dikkat çekmesi, Arendt’in Nazilerin tarafında bir tutum geliştirmekle eleştirilmesine yol açar (Gürbilek, 2019, s. 32). Arendt’in hem Yahudi kesiminden hem de feminist kesimden aldığı eleştirilere *Kabileye Sadakat Politik Mücadele İhtiyacına Cevap Vermez* başlıklı yazısında değinen Berktaş, Arendt’in “*kendi kimliğine ihanet ettiği*” (2012, s. 24) suçlamalarıyla çoğu zaman karşı karşıya kaldığını anlatır. Arendt’in politik mücadelelerdeki eleştirel tutumu, belirli bir hayat görüşünün penceresinden bakmamaktaki ısrarcılığı, düşünürken kimlik ve cinsiyet gibi aidiyetlerin kıskacına girmemesi, onu bu eleştirilerin odağına yerleştirmiştir.

Bölümün başlığı olan *Kötülüğün Sıradanlığı’na Bir Çerçeve Çizilebilir mi?* sorusunu, tıpkı Arendtvari bir cesaretle bütün aidiyetlerden sakınarak cevaplamak gerekirse, kötülüğün sıradanlığının herhangi bir coğrafyası ya da devleti olmadığını söylemek gerekir. Bu sadece Eichmann’a atfedilen bir kavram değildir. Gürbilek’in bu konudaki açıklaması, kavram üzerinde daha geniş perspektifte düşünmeye davet etmesi açısından değerlidir. Gürbilek’e göre Eichmann’ın dava esnasındaki tavırlarının gerçekten sıradan olup olmadığını bilemeyiz fakat yine de sıradanlık ile kötülük arasındaki bağ üzerinde düşünmek önem arz eder:

Çünkü bu bağ sadece Eichmann’ın Yahudileri ölüme sevk etmek gibi bir göreve neden itiraz etmeyi aklından geçirmedigini değil, Eichmann’ı yargılayan ülkenin pilotlarının Filistin halkının üzerine bomba yağdırırken neden üstlerinden aldıkları talimatlara itiraz etmediklerini de sormamızı sağlar (2019, s. 33).

Dolayısıyla bu kavram, ne sadece Almanların merceğe altına alınmasını ne de sadece zulme uğrayanlar olarak Yahudilerin akla getirilmesini hedefler. Bu saikle, kavramın diğer bilimlere incelenmesi gibi, edebiyat odağında da incelenmesi gerekli görülmüştür ve edebi eserler vasıtasıyla, döneminin koşullarına riayet eden kahramanların kötülük ve sıradanlık ekseninde nasıl bir izleğe yerleştirildiğini görmek amaçlanmıştır.

“Kötülüğün Sıradanlığı”nı *Âdemoğlu Nerdeydi* ve *O Yazın Tanrısı* Eserlerinde Aramak

Heinrich Böll’ün *Âdemoğlu Nerdeydi* eseri, Alman askerinin cephede yaşadıklarını her bölümde farklı bir askeri odağına alarak ve yerle bir edilmiş şehirleri, köyleri, okul ve hastane gibi kurumların savaşa birlikte geldikleri durumu göstererek okura canlı bir savaş panoraması sunar. Ralf Rothmann’ın *O Yazın Tanrısı* eseri, okura, cephe gerisinde yaşananları 12 yaşında bir kız çocuğunu odağına alarak gösterir. Kiel şehrinin bombalanmasının ardından, ailesi ile birlikte şehre bir saat mesafedeki çiftliğe sığınan ve günlerini kâh kitap okuyarak kâh çiftlikte çalışanlarla arkadaşlık kurarak geçiren Luisa, savaş etrafında gelişen hayatı anlamlandırmaya çalışır. Böll’ün eseri bombardıman sesleri, çaresizce yardım bekleyen yaralılarla dolmuş hastaneleri sunması açısından savaşın askeri kanadını; Rothmann’ın eseri ise uzaklardan gelen bombardıman seslerine ara ara yer verse de -daha çok- savaştan kaçan yerli halkın sığındığı bir çiftlikteki yaşamdan kesitler sunması açısından, savaşın sivil kanadını temsil eder. Elbette her

iki tip yaşam, savaş dolayısıyla, normal standartların dışındadır ve bu sürecin Alman askerine ve halkına maliyeti büyüktür.

Alman Edebiyatından seçilmiş eserleri, Arendt'in kötülüğün sıradanlığı kavramı izleğinde incelemeyi amaçlayan bu çalışmada, öncelikle eserlerin karşılaştırmalı olarak incelenmesine imkân tanıyan bazı tespitler çerçevesinde (savaş ve nişanlar konusundaki tutum, görev bilinci ya da kişisel çıkarlar, ötekileştirme gibi) değerlendirme yapılacaktır. Eserlerin merkezinde savaş konusunun işlendiği düşünülürse, ilk değerlendirmenin "Savaş gereklidir" ya da "Savaş anlamsızdır" ekseninde yapılması gerektiği anlaşılır. Eser karakterleri -gerek sivil gerekse askeri kanattan- savaş ile ilgili bu iki düşünce arasında konumlanır. Eski Nazi subayı Adolf Eichmann'ın, duruşmadaki kendinden emin tavrı ve görev bilinci ile hareket ettiği hatırlanırsa, savaşı gerekli bulan kesimden olduğu açıktır. Fry, Arendt'in "Alman halkının kaderi için savaş" ve benzeri sloganların, Alman halkının hislerini yönlendirdiğini düşünür ve "Kültüre nüfuz eden retorik, bireylerin işledikleri suçları meşrulaşturmalarına ve sorumluluktan kaçınmalarına olanak sağlamıştır" (2022, s. 52) der. Rothmann'ın eserinde bunun birçok örneğini görmek mümkündür: "Bu savaşı Yahudiler istedi" (2021, s. 106) ya da "Çocuklar, bu savaşın tadını çıkarın, barış korkunç olacak!" (2021, s. 105) gibi cümleler, bir yandan savaşı kimin çıkardığını belirsiz kılma çabası içerisindedir, bir yandan da savaş yerine barıştan korkulması gerektiğini aşılır. Fakat aynı eserde, savaşın anlamsız olduğunu düşünen ama bu düşüncesini gizlemek durumunda kalan karakterler de vardır. Luisa'nın ortanca kız kardeşi Sibylle, cesur bir hamleyle savaşı sahiplenerek "Führer'iniz sayesinde" (Rothmann, 2021, s. 51) yaşanan durumun korkunç tablosunu çizer.

Böll'ün eserinde, savaş düşüncesinin olumlu mu ya da olumsuz mu karşılık bulduğu sorusu, eser karakterlerinin çoğu asker olması sebebiyle, ilkin olumlu bulunduğu yönünde bir cevabı akıllara getirebilir. Fakat Böll, savaş karşıtlığının azımsanmayacak boyutta olduğunu göstermek istemiş olmalıdır ki cephedeki asker karakterlerin savaş üzerine olumsuz düşüncelerine birçok kez yer vermiştir (1996, s. 37; 62; 92; 125; 150). Arendt *İnsan Haklarının Çıkmazları* başlığı altında, savaş sırasında askerlerin yaşama haklarından yoksun olduğunu ve özgür olma haklarına karşı talepte bulunmalarının suç teşkil ettiğinden bahseder (1998, s. 302). Rothmann'ın eserinde Luisa, babasından cepheyi terk etmesini istediğinde, "orduyu güçten düşürme suçu"na (2021, s. 36) atıfta bulunulur ve cezasının ölüm olduğu sezdirilir. Askerin, savaşa dair olumlu ya da olumsuz bir yargıya sahip olmasının değil, savaşmasının yasal ve kabul gördüğü her iki eserde işlenir. Böll'ün eserinde de askerler cepheyi sürekli geriye çekmek zorunda kaldıklarında, "Alman piyadesi geri çekilmez, ölüm pahasına da olsa" (1996, s. 93) maddesi hatırlatılır. Fakat Böll, burada kurallar ile askerlerin ruh hâli arasındaki tezatlığı göstermek ister. Asker karakterlerini çocukluklarına götürür ve zihinlerinden o dönemlerin alışkanlıklarını geçirmelerini sağlar. Hatta bir üsteğmen, kendisinden beklediği üzere savaşmak yerine, bulunduğu bir salıncakta küçük bir çocuk gibi sallanır (1996, s. 53). Asker karakterler, gerçekte nereye ait olduklarını sorgular ve varlıkları üzerinde hak sahibi olmadıklarını kavrarlar: "Tutsak oluncaya, herhangi bir yerde yaralı ya da ölü toprağa düşünceye kadar, bunlara aittiler işte..." (1996, s. 10). Bu sebepten olsa gerek dört yıldan beri savaşan asker Feinhals, yaralandığında sevinir ve "Kendini hiç böylesine mutlu hissetmiş miydi?" (1996, s. 13) diye aklından geçirir. Yaralanmasına sevinen Feinhals, varlığının yeniden kendisine ait olacağını kavramış olmalıdır. Bu tarz çelişkili durumların Arendt metinlerinde de olduğunu belirten Berktaş, "Arendt okumak, onun 'peki, kazandığımız zaman ne kaybedeceğiz?' çarpıcı sorusu üzerinde düşünmek zorunda kalmak demek" tir (2012, s. 12) der. Böll'ün asker kahramanı Feinhals de bu soru üzerine kafa yormuşçasına, memleketi için "Allah vere de hemen işgal etseler Weidesheim'i" (1996, s. 160) diye dilekte bulunur. Feinhals, savaşın kazanıldığında da kaybedildiğinin farkındadır.

Böll ve Rothmann, savaş konusunda iki uçta konumlanan görüşlere sahip karakterleri bir arada verir. Savaş taraftarı karakterlerin, savaşı ulus adına sürdürme motivasyonlarına sahip oldukları, fakat aynı zamanda kendilerini savaşı başlatan özne payesinde göstermeyerek hem galip hem mağlup bir duruş sergiledikleri anlaşılır. Savaş karşıtları ise Rothmann'da sivil halk arasında gösterilirken; Böll'de sıcak savaşın gerçekleştiği cephedeki askerler arasından çıkar. Her iki düşünce eserlerde bir arada verilse de savaş karşıtı düşünceler alenen ifade edilemediği için, kültürel dolaşımda savaş taraftarlığı daha çok yer edinir. Savaşın normalligi ve sonuçlarının kötülüğün sıradanlığından pay alması buradan kaynaklanır.

Çalışmada ele alınan edebî eserlerin karşılaştırmalı olarak değerlendirilebilecek başka bir yönü ise savaş nişanlarıdır. Savaşta kazanılan nişanların önemli ya da önemsiz görülmesi düşüncesi, eserlerde belirgin bir şekilde konu edilir. Eichmann'ın eylemlerini mesleki açıdan yükselebilmek için yaptığını söylediği bir kez daha hatırlanırsa, nişan konusunun, savaş sonrası edebî eserler ile Eichmann davasını birbirine ilintilendirmek için önemli bir ayrıntı olduğu anlaşılır. *Ademoğlu Nerdeydin* eseri, bir generalin savaş meydanında görüldüğü bir an ile başlar. Nişan taşımayan ya da az sayıda nişanı olan üst rütbeli askerin sözlerinin, komutasındaki askerler üzerinde pek bir etkisinin olmadığı hissedilir. Askerler açısından üst rütbelilerin nişan taşıması ve nişanlarının sayısı, bir mesaj içerir. Nişansızlık, kaybedilen savaşlar anlamına gelirken; tek bir nişan taşımak "*kara tenekeden yapılmış hiçbir şey söylemeyen bir madalya*"dır (Böll, 1996, s. 9-10). Dolayısıyla nişan kazanamamış rütbelilerin, askerlerin devam etme motivasyonlarını desteklemediği görülür. Onların susuzluğunu ve açlığını dindirecek nitelikte değillerdir. Nişan konusunun cephe içerisinde önemini git gide azaldığı hissedilirken, cephe gerisinde öneminin devam ettiği anlaşılır. Asker Greck, savaş öncesinde hukuk doktorasını yapmış ve yakında mahkeme başkanlığına terfi edecek olmasına rağmen, bunların ailesinin gözünde değerli olmadığını ve herkesin bir nişan ararcasına göğsüne baktığını anlatır. Hatta annesinin mektuplarında bile bunu hisseder. Bu mektuplarda, bir kıyaslama niteliğinde, sivil hayatta herhangi bir başarı elde edememiş birisinin savaşta aldığı nişanlardan ve yaralanmasından annesinin övgüyle bahsettiğini "*Bacağını yitirmek bile bir şey sayılıyordu işte...*" (Böll, 1996, s. 64) cümlesiyle aktarır. Nişan kazanmak, cephe gerisinde önemini korurken; askerler arasında bu konuda bir yanılığın olduğunu fark edenlerin sayısı artar. Asker Berchem'a göre çoğu insan, bir madenin insanı değiştirebileceğini düşünerek hata eder; çünkü bu sadece bir dekordur (Böll, 1996, s. 151). Nitekim Ralf Rothmann'ın eseri *O Yazın Tanrısı*'nda da nişan konusunun bir *dekor* niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür. Üst rütbeli Vinzent, cepheye hiç savaşmamış olmasına rağmen birçok nişana sahiptir. Hatta ahlak dışı davranışlarına ve çıkarıcı tutumlarına rağmen göğsünde onur nişanı da taşır. Böll'ün ve Rothmann'ın eserlerinde nişan kazanmanın iki işlevi olduğundan bahsedilebilir. Nişan kazanmak bir yandan askerleri savaşmaya ikna etmenin bir yolu iken, bir yandan da sivilleri savaşmanın önemine inandırmanın bir yoludur. Dolayısıyla savaş nişanlarına yüklenen bu anlamın, savaşın gerçek sonuçları üzerinde düşünmeyi engellemesi açısından, kötülüğün sıradanlığını beslediğini söylemek mümkündür. Bir askerin nişan kazanması ya da nişan kazanamıyorsa bir uzvunu yitirmesi, ailesinin nazarında değerli sayılıyorsa, bu durum ancak kötülüğün sıradanlığına atfedilebilir.

Edebî eserler kötülüğün sıradanlığı kavramı açısından karşılaştırmalı olarak değerlendirilirken, kuşkusuz başka bir değerlendirme maddesi, eser karakterlerinin ötekileştirme ve toplama kampları konusundaki farkındalığı ve bilinç geliştirmeleri açısından olmalıdır. Gazla öldürmenin Eichmann davasında *medikal bir mesele* olarak yer aldığı hatırlanırsa (Arendt, 2016, s. 254), toplumun bir kesiminin yasal haklarından mahrum edilmesi ve bunun sonucunun toplama kampları kurmaya kadar uzanması, yaşanan kötülüklerin nasıl sıradanlaştırılabildiği sorusunu sormayı gerektirir. Bauman, o dönemde yaşananların Holokost

olarak adlandırılmadığını ve böyle bir sonucun ortaya çıkmasına ihtimal verilmediğini ve hatta 1941 yılında dahi insanların bu gerçeği görmediklerini anlatır. Ancak “*Bu, onların duygusuz ya da kötü niyetli olmalarından değildi, ona inanmaya hazır olmak için gerekli hiçbir şeyi bilmemelerindendi yalnızca*” (Bauman, 1997, s. 117) der. Oysaki o dönemde Almanya’da Yahudilerin mülk edinmemeleri, banka hesaplarına el konulması, özgürce dolaşamamaları, sosyal ve kültürel aktivitelere katılamamaları, araç kullanmayıp kamu taşıtlarına binememeleri, evcil hayvan besleyememeleri ve üzerlerinde bir işaret niteliğinde sarı yıldız takmadıklarında hapis yatmaları gibi yaptırımları içeren 400’den fazla yasa çıkarıldığı bilinir (Selkirk ve diğerleri, 1999, s. 111). Toplama kamplarında tutsak edilen deneme yazarı Jean Amery, Nürnberg yasaları olarak bilinen bu yasaların ne anlama geldiğini *Yahudi Olmanın Zorunluluğu ve İmkansızlığı Üzerine* başlıklı yazısında anlatır. 1935 yılında yürürlüğe giren Nürnberg yasaları ile kendisine Yahudi olduğu hatırlatıldığını şöyle ifade eder:

Tüm dünya tarafından Alman halkının meşru temsilcisi olarak tanınmış nasyonal sosyalist Alman devletinde ifadesini bulan bir toplum, biraz önce beni her anlamda ve tüm açıklığıyla bir Yahudi yapmıştı, daha doğrusu, eskiden beri sahip olduğum, ama o döneme dek üzerimde önemli bir etkisi olmamış bir bilgiye, yani Yahudiliğime yeni bir boyut katmıştı (Amery, 2019, s. 114).

Bu çalışmada incelenen edebî eserler, Amery’nin Nürnberg yasaları aracılığıyla kavradığı Yahudi kimliğinin anlamını ve barındırdığı tehlikeleri merkezî bir tema olarak ele almaktadır. Eser karakterleri, Yahudi olmanın bir ötekilik teşkil ettiğini ve bazı imkânsızlıkları içerdiğini bilir fakat gerçek bir farkındalığa sahip değildir. Kötülük sıradan bir şekilde zuhur ederken, eser karakterleri sadece savaş koşullarının zorluklarının ve tarafgirliğinin farkındadır. Örneğin Rothmann’ın eserinde, çocuklar arasında ormana girmenin tehlikelerinden bahsedilir ama ormana girmek konusu yetişkin karakterler arasında mevzubahis edilmez. Ormana giren çocuklar, siyah bir araba ile eve getirildiklerinde anneleri tarafından azarlanırlar (Rothmann, 2021, s. 66). Yazarın çiftliğin günlük akışına dair betimlemeler yaparken verdiği bazı detaylar da dikkat çekicidir: “*Gri kıyafetli, gri kasketli insanlar upuzun bir sıra halinde Kluvensiek önündeki ormanın kıyısından geçiyorlardı. Birçoğu beller, kürekler ya da tırmıklarını sırtlanmışlardı, bazıları üniformalı adamların oturduğu yük arabalarını çekiyorlardı*” (Rothmann, 2021, s. 39). Bu cümlelerden çiftliğin yakınlarında toplama kampı ya da benzeri tarzda Yahudilerin iş gücünden zorla faydalanılan bir yerin olduğu anlaşılır. Fakat okur için ilgi çekici olan, yazarın betimleyişinden bu yerlerin çiftlik sakinleri için – en azından 12 yaşındaki bir kız çocuğunun gözünde- adı konmamış ve hatta sıradan yerler olması ve olağan bir şekilde karşılanmasıdır. Fry, insanlara kamp kıyafetleri giydirilmesinin ve tek tiplendirilerek zorla çalıştırılmalarının onların benzersiz kimliklerini yok ettiğini belirtir (2022, s. 41). Oysaki Rothmann’ın eserinde, bu ayrışmanın boyutlarının yeterince farkında olunmadığı ya da ne anlama geldiği üzerine düşünülmediği görülür. Böll’ün eserinde ise toplama kampına dair herhangi bir detaya rastlanmazken, Yahudi olmanın bir ötekiliğe işaret ettiği ve sakıncalı bulunduğu genel kabul gören bir durumdur. Bir askerin Yahudi bir kıza âşık olmasını ve üstelik onun yaşamasını istemesini “*belki de fazla şey istemektir aslında*” (Böll, 1996, s. 78) yorumuyla Böll, ötekileştirmenin cephede nasıl karşılık bulunduğunu örnekler.

Kötülüğün sıradanlığı kavramı, kötülüğe direkt ya da dolaylı olarak sebep olma ile ilişkili olarak görev bilincini sorgulamaya açar. Eski Nazi subayı Eichmann, Yahudilerin öldürülmesi ile ilgisinin bulunmadığını ve sadece görevini yerine getiren sadık bir asker olduğunu söylerken, onun mesleki çıkarlarının düşünülmesini değil, ahlaki açıdan sorumluluk sahibi olduğunun bilinmesine dikkat çeker. Eichmann’ın eylemlerinin altında antisemitist bir niyetin yatmadığı doğru kabul edilse bile, nihayetinde onu motive eden bir kaynağın olduğu ve bu kaynağın diğer insanları hayati açıdan etkileyip etkilemeyeceği konusunda hiçbir şekilde kafa yormadığı aşikârdır. Bu gerçekten hareketle, edebî eser karakterlerinin çevrelendikleri ve zaman zaman maruz kaldıkları ya da bizatihi sebep oldukları kötülüklerin kaynağını

sorgulamak gerekir. Eichmann nazarında kötülüğün sıradanlığının kaynağı görevde yükselmek idiyse, Rothmann'ın ve Böll'ün eserlerindeki kötülüklerin motivasyonu nedir? Eser okumaları neticesinde, karakterlerin eylemlerinin gerekçelerinin iki uçlu bir eksene yerleştirilebileceği anlaşılmıştır: İlk olarak, karakterlerin sorgulamaksızın ya da çaresizce görev bilinci ile hareket ettikleri tespiti yapılabilir. İkinci olarak ise, karakterlerin kişisel çıkarları uğruna sessiz kalmayı tercih ettikleri söylenebilir. Ve son olarak her iki durumun ahlaki yozlaşmayı beraberinde getirdiği anlaşılır.

Kötücül sonuçlar yaratan eylemlerin altında yüksek görev bilinci taşıyan karakterlerden biri, Böll'ün eserindeki asker Filskeit'tir. Tutkusunun bütün emirleri yerine getirmek olduğunu söyleyen Filskeit, öldürmekten keyif almadığını, sadece emirleri uyguladığını ve emirleri ne kadar saygıyla karşıladığını belirtir (Böll, 1996, s. 109-110). Bu yönüyle kurgu karakter Filskeit ile eski Nazi subayı Eichmann arasında önemli bir benzerliğin olduğunu söylemek mümkündür. Filskeit savaştan önce koro şefliği yaptığı için savaşta üstlendiği görevlerinden birisi de koro şefliğine devam etmektir. Hem toplama kampını yönetir hem de gelen tutsaklardan bir koro kurar. Korosu kısa aralıklarla hep değişir, ama yeni gelenlerle etkinliklerine devam eder. Yönetmelik neyi gerektirirse Filskeit harfiyen yerine getirir (Böll, 1996, s. 105). Filskeit'in toplama kampında bir yandan öldürürken bir yandan müzik kulağı olanlardan koro kurmaya çalışmasını, Kemal Bakır'ın *Hannah Arendt'te Kötülük Problemi* isimli makalesinde, Zeynep Sayın'dan aktardığı şu düşünce ile aydınlatmak gerekir: “*On binleri ölüme yollayan doktor, onunla aynı üniversitede okumuş bir kadını, ona gençliğini anımsattığı gerekçesiyle ölümden kurtarıyor; ertesi gün gaz odasına yollanacağı halde yeni doğurmuş bir anneyle çikolata yollayabiliyordu*” (Akt: Bakır, 2015, s. 102). Toplama kamplarında yaşanan bu durum, Filskeit'in yaptıklarının -tıpkı Eichmann'ın yaptıklarında olduğu gibi- nasıl bir sıradanlıkla karşılandığının göstergesidir. Bir yandan sanatsal bir uğraşı ile yaşamı devam ettiren bir yandan ölüme gönderen bir karakter olması ile Filskeit, kötülüğün sıradanlığının bir örneğidir. Filskeit'in korosuna girip onu sesiyle büyüleyen fakat Yahudi ilahisi söylediği için öldürülen Ilona karakteri, kamptaki bu çalışma düzenini şöyle betimler: “*Bu insanlar işlerini herhangi bir büro işi gibi aynı musibet hava içinde yapıyorlardı. Bir görevi kayıtsız şartsız yerine getiriyorlardı, öyle ki usanç veriyordu onlara, ama yine de yerine getiriyorlardı*” (Böll, 1996, s. 115). Ilona'nın burada Arendt adına konuşurcasına, görev bilincini sorgulamaya açtığı söylenebilir.

Görev bilinci ile ilgili olarak Rothmann'ın eserinde ise bir askerin yazılı ve yazılı olmayan kurallardan bahsettiği cümleleri örnek verilebilir. Bu asker komutanı için ölümü göze alabileceğini söylese de yazılı olmayan kurallar gereği denizde mağdur kalmış düşman askerine yardım edeceğini belirtir (Rothmann, 2021, s. 115). Rothmann'ın savaştan yıllar sonra yazdığı eserinde, görev bilinci ve vicdani sorumluluk arasında bir ayrım yapması dikkat çekicidir. Fakat görev bilinci konusunda katı tavır almanın bu eserde de örneklerini görmek mümkündür. SS subayı Vinzet, uluslararası yasaları ihlal ederek, bir pilotu öldürmesini “*Savaşta, hoşumuza gitmese de emirlere uymak zorundayız*” (Rothmann, 2021, s. 123) diyerek açıklar.

Arendt'in kötülüğün sıradanlığı kavramının önemi, kötülüğün bir duyarsızlık hâli ve düşüncesizlik neticesinde canavar ruhlu olmayan insanlar tarafından gerçekleştirilebileceğine dikkat çekmesinden ileri gelir. Dolayısıyla yukarıda belirtildiği gibi kötülük, görev bilinci öne sürülerek gerçekleştirilebileceği gibi, tamamen küçük kişisel hesaplar ve çıkarlar uğruna da gerçekleştirilebilir. Rothmann'ın eserinin küçük kahramanı Luisa'nın okuduğu metinlerden birinde geçen şu sözler, yazarın Luisa'yı savaşın kişisel çıkar boyutu üzerine düşündürdüğünü gösterir:

Nasıl oluyor da komşunun elinde hâlâ bir hayvan derisi var, buğday dolu çuval var? Hangi düzenbazlıkla elde etti şarabını, hangi ihanetle? Neden tavşanlar hep o adamın kapanına yakalanıyorlar, balıklar neden solucan olmayan oltasına geliyorlar? (2021, s. 38).

O Yazın Tanrısı eseri, savaş ortamının aynı devlet çatısı altındakilere de eşit haklar sunmadığını imler. SS subayı Vinzent, savaştan kaçan insanların sığındığı ve büyük bir arazi üzerinde yer alan çiftliği sembolik bir fiyata satın alınca, Luisa'nın kız kardeşi Billie “*Demek günümüzde bu kadar kolay çiftlik sahibi olunuyor, sanırım ben de bir parti belgesi edinmeliyim*” (Rothmann, 2021, s. 49) diyerek eleştirir. Fakat anne Gerda, savaşı ve sonuçlarını eleştiren kızını “*O aynı zamanda senin de Führer'in canikom*” (Rothmann, 2021, s. 52) diyerek uyarır. Anne karakteri, kötücül eylemleri doğrudan gerçekleştirmeyen; ancak çıkar odaklı bir bakış geliştirerek kötülüğün sıradanlaşmasını temsil eden örneklerden biridir. Büyük kızının çiftlikteki ahlak dışı tavırları ile ilgili olarak “*Bu zamanda fazladan bir istihkak ya da güzel bir elbise için bazı şeyler yapmaya insanların gönlü elveriyor*” (Rothmann, 2021, s. 128) cümlesiyle kanaat getirir. Anne karakteri, küçük kızı Luisa'nın SS subayı eniştesi Vinzent tarafından tecavüze uğradığını sezdiğinde, bunun mantıklı bir alışveriş meselesi olduğunu anlatıp durumu sakin bir şekilde karşılar ve “*Benim yakışıklı damadım beni bile baştan çıkarabilir. Ama pislik herif olmadığı muhakkak, çocuğum*” (Rothmann, 2021, s. 129) der. Luisa'ya sığındıkları çiftlikte iyi muamele görmelerinin ve çalışmak üzere uzak bölgelere gönderilmemelerinin sebebinin çıkarları uğruna susmaları gerektiğini anlatır. Nitekim, Vinzent de karşılıklı çıkarları olduğunu göstererek ahlaksızlığını rasyonelleştirmeye çalışır: “*Bunu aile içinde anlaşarak yapıyoruz çocuk. Ben senin için bir şey yapıyorum, sen de benim için bir şey yapıyorsun*” (Rothmann, 2021, s. 122). Luisa, savaşı kaybetmeleri durumunda başına türlü kötülüklerin geleceğinden endişe ederken, savaş henüz kaybedilmemişken eniştesi tarafından tecavüze uğradığında, bağırmadan ve çırpınmadan başını yana çevirip gözlerini yumar, her şeyin geçeceğini düşünmeye çalışır. Kötülüğün sıradanlığını Luisa çok küçük yaşta öğrenmek durumunda kalmıştır.

Eserlerin karşılaştırmalı olarak incelendiği bu bölümde son olarak, eserlerin nasıl sonlandığı ve savaşın ardından karakterlerde hangi duygunun oluştuğu mercek altına alınacaktır. Toplama kampından kurtulan deneme yazarı Amery savaş sonrası duygusunu “*Dünyaya güven duymayan bir Yahudi olarak, çevreme karşı yabancı ve yalnız duruyorum ve tek yapabildiğim bu yabancılığımın yaşamaya alışmak*” (2019, s. 127) cümlesiyle betimler. Böll'ün eserindeki asker Feinhals'ın de benzeri bir yalnızlık duygusunu taşıdığı söylenebilir. Savaştan sonra sadece huzur bulmak ister, evinde yatağına uzanıp kimse tarafından rahatsız edilmemeyi arzular (Böll, 1996, s. 158). Ancak Feinhals, savaş sonrası planını gerçekleştiremez. Savaş sonrasında, evine güvenli bir şekilde dönmenin yollarını arayan askerler için yollar hâlâ tehlikelidir. Evine çok yaklaştığı bir sırada Feinhals önce evine düşen bombanın etkisiyle annesinin feryadını duyar, ardından kendi üzerine bomba düşene kadar haykırır. Rothmann'ın eserinin başında, Luisa'ya verilen *Zaferden Sonra Ne Yapacağım* başlıklı kompozisyon ödevinin, totaliter ve milliyetçi tutumlar sergileyen öğretmeni tarafından eleştirildiğine tanık olunur. Almanların zaferinin anlatıldığı bir kompozisyon ödevinde yabancı sözcüklere yer verilmesi öğretmenin tepkisini çeker (Rothmann, 2021, s. 17). Luisa, savaşın sonucunun hiçbir zaman bir zafer olmayacağını bilir. “*Ben her şeyi yaşadım*” (Rothmann, 2021, s. 170) der ve rahibe olmak istediğini belirtir. Babası intihar etmiştir ve ablası parti gecesinden beri kayıptır. Luisa'yı savaş büyütmiştir. Rothmann eserinde, bazı SS üyelerinin savaş sırasında olduğu gibi savaş sonrasında da üst pozisyonlarda çalışmaya devam ettiklerini gösterir. Berktaş bu durumun gerekçesi olarak kötülüğün sıradanlığı kavramına işaret ederek “*Sıradan insanların, savaş öncesinde Nazi terörüne, savaş sonrasında ise demokratik yaşam tarzına 'neredeyse bir insanın ya da halkın sofrada adabını değiştirmek için harcaacağı çabadan daha kolay biçimde', hızla uyarlanabilmeleri bunun göstergesidir*” (2012, s. 21) der. Savaşın sonucunun bir asker ve bir sivil açısından, taşıdıkları yalnızlık duygularına bakılacak olursa, toplama kampından kurtulan bir insanın yalnızlığında bitmesi, savaşların kazananlarının olmayacağını bir göstergesidir.

Sonuç

Siyaset kuramcısı ve filozof Hannah Arendt'in *Kötülüğün Sıradanlığı: Adolf Eichmann Kudüs'te* isimli eserinde kullandığı ve sonrasında geniş tartışma ortamlarına konu edilen kötülüğün sıradanlığı kavramından hareketle, kavramın edebiyat zemininde tartışılabilir olduğunu göstermeyi amaçlayan bu çalışmada, incelenmek üzere seçilen eserler Savaş Sonrası Edebiyat eserleri arasından seçilmiştir. Alman Edebiyatı'nda 2. Dünya Savaşı'nı konu edinen önemli eserler olan Nobel Edebiyat Ödülü sahibi Heinrich Böll'ün *Ademoğlu Nerdeydi* isimli eseri ile Ralf Rothmann'ın *O Yazın Tanrısı* isimli eseri, Arendt'in kötülüğün sıradanlığı kavramı kapsamında karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Dolayısıyla ilkin kavramın açıklamasına yer verilmiştir.

Eski Nazi subayı Adolf Eichmann'ın 1960 yılında Arjantin'de yakalanıp Kudüs'te İsrail mahkemelerince yargılanması, dünya basınında geniş yer tutmuştur. Mahkemeyi takip edenler arasında yer alan ve kendisi de bir Yahudi olan Hannah Arendt, mahkeme raporlarına dayanarak yazdığı eserinde kullandığı kötülüğün sıradanlığı kavramı sebebiyle eleştirilere maruz kalır. Eichmann'ın bütün suçlamaları reddetmesi, görev bilinci ile hareket ettiğini öne sürmesi, o döneme kadar kabul edilen suçlu profiline uymaması gibi Arendt'in izlenimlerine dayanarak ortaya çıkardığı kavram, dönemin algısınca antisemitist görülmüştür ve Arendt'in kendi kimliğine ihanet ettiği yönünde bir düşünce oluşturmuştur. Oysaki Arendt'in yapmak istediği, soykırım suçunu bütün kimliklerden sıyrılarak anlamak ve Holokosta giden yolun yapıtaşlarını görebilmeğidir. Arendt bunu yapmaya çalıştığı için bir yandan eleştirilirken, bir yandan da soykırım suçunun nedenlerini etraflıca irdelemek ve anlamak konusunda eksik kaldığı için mahkemeyi eleştirir. Çünkü Arendt'in ilgilendiği esas husus – belki yargının da ilgilenmesi gereken diye belirtmek gerekir- Eichmann'ın münferit olarak nasıl bir ceza alacağı değildir; bilakis bütün insanlığı ilgilendiren soykırım suçlarına geniş bir perspektif kazandırılıp kazandırılmayacağıdır. Nitekim Arendt, kötülüğün sıradanlığı kavramı ile, tekil bir davanın gözlemcisi olarak kalmadığını göstermiştir. Kavram, 20. yüzyılın yeni bir suçlu tipini doğurduğunu ilan eder. Artık canavarca hislerle suça direkt olarak bulaşmış ve suçu ilk elden işleyen suçlunun yanında, bilinçsizce girişimleriyle suça bulaşmış ya da kişisel çıkarları uğruna sessiz kalmayı tercih eden yeni bir suçlu tipi belirir.

Çalışmada, Arendt'in kötülüğün sıradanlığı kavramı ile beliren bu suçlu tipinin özelliklerinin, savaş dönemini anlatan edebiyat eserlerinde nasıl bir izlekte belirlediğini irdelemek için, edebî eserleri karşılaştırmalı olarak incelemeye elverişli kılacak bazı hususlar tespit edilmiştir. Bunlardan ilki savaşın anlamlı ya da anlamsız bulunması ekseninde, eser karakterlerinin aldığı konumdur. İkinci olarak savaş nişanı kazanmanın, cephe ve cephe gerisinde olumlu ya da olumsuz bir şekilde karşılık bulmasıdır. Üçüncü değerlendirme noktası, eser karakterlerinin toplumda sirayet eden ötekileştirme ve bunun elim bir sonucu olan toplama kampları konusunda farkındalık geliştirip geliştirememeleridir. Karşılaştırmalı çalışmanın dördüncü dayanak noktasını oluşturan husus ise, görev bilinci ile hareket etmenin ya da kişisel çıkarlar uğruna sessiz kalmanın doğurduğu ahlaki yozlaşmanın eserlere nasıl sirayet ettiği'dir. Son olarak ise savaşın mağlubiyet ile sonuçlanmasına tanık olan edebî eser karakterlerinin, gelinen noktada hangi hislerde olduğu irdelenerek bir karşılaştırma yapılmıştır.

Böll'ün ve Rothmann'ın eserleri savaşın son yılını anlatır. Kaybedilmek üzere olan ve hatta kaybedileceği aşikâr olduğu halde askere alımların devam ettiği ve halkın elindekilerinin orduya kaynak sağlanmak üzere zorla alındığı bir savaş dönemi anlatılır. Bu eserlerin savaşın son yılında cepheye ve cephe gerisine ışık tuttuğu söylenebilir. Böll'ün eserinde askerler araçlarla ya da daha çok yürüyüş halinde ilerleyerek okurun imgeleminde savaş cephelerinin görüntüsünü uyandırmaya ve ülkelerinin ne hâle geldiğini göstermeye çalışır. Anlatıcı askerlerin betimlemeleri yıkıntılar, karmaşa, terk edilmiş ıssız mekanlar, hijyen yoksunluğundan

kol gezen hastalıklar, çevre tahribatları ve hastalıkları taşıyan sinek vızıltıları ile doludur. Rothmann'ın eserinde ise savaşın kanlı detaylarına dair daha az unsurun olduğunu söylemek mümkündür. Okur, yakın uçuş yapan uçaklara ve ara sıra uzaklardan gelen bombardıman seslerine tanık olur; fakat Böll'ün eserindeki benzer nitelikte toplar, tüfekler ve uçaksavarlar ile karşılaşmaz. Dolayısıyla *Ádemoğlu Nerdeyidin* eseri savaşın askeri kanadını, *O Yazın Tanrısı* eseri ise savaşın sivil kanadını göstermesi açısından önemlidir.

Eserler karakterlerinin savaşa yükledikleri anlam özelinde karşılaştırmalı olarak incelendiğinde, savaşı anlamsız bulan karakterlerin sayıca üstünlüğü dikkat çekicidir. Hatta Böll'ün eserinde savaş karşıtı grubun neredeyse tamamının askerlerden oluştuğunu söylemek mümkündür. Rothmann'ın eserinde de savaştan kaçıp şehrin dışında bir çiftliğe yerleşen aile bireyleri ve çiftliğin diğer sakinleri arasında savaş yanlısı herhangi bir tutum görülmemekle birlikte, bu konuda karakterleri sessiz bırakan bir retorik hâkim olduğunu söylemek gerekir. Savaş karşıtlığının kültürel söylemde baskılanması ve rejim tarafından cezalandırılması, kötü eylemlerin özneliğini tabana yayar ve ortaya çıkan kötülüğün sorumluluğunu herkes arasında paylaştırır. Eser karakterleri bu sebeple "kötülüğün sıradanlığı" ile ilişkilendirilmiştir. Eserler savaş nişanı kazanmaya yüklediği anlam konusunda incelendiğinde, -nişanların nasıl kazanıldığı bilgisi cephede bilindiğinden olsa gerek- nişanların cephede git gide önemini yitirdiği anlaşılırken; nişan kazanmanın, cephe gerisinde akademik başarıdan hatta vücut bütünlüğünden daha önemli görüldüğü anlaşılmıştır. Yine savaş taraftarlığının kültürel dolaşıma girmesine izin verildiği gibi, nişan kazanmaya yüklenen anlamın cephede ve cephe gerisinde farklılaşması, kötülüğü sıradan bir eylem profilinde sunmanın başka bir çabası olarak okunmuştur. Eser karşılaştırmaları, Eichmann'ın mahkemede dikkat çektiği görev bilinci ve kişisel çıkarlar ışığında yapıldığında, bazı karakterlerin sorgulamaksızın yerine getirdikleri emirler neticesinde ya da savaş şartlarında kişisel konforlarını koruma maksadıyla, kötülük karşısında sessiz kaldıkları ortaya çıkmıştır. Hatta Böll'ün eserindeki, emirleri harfiyen uygulayan kurgu karakter Filskeit ile eski Nazi subayı Eichmann arasında belirgin benzerlikler olduğu anlaşılmıştır. Rothmann'ın eserindeki anne karakterinin de kişisel çıkarlar uğruna sessiz kalmanın gereğine inandırması bakımından, ahlaki yozlaşmanın bir temsili niteliğinde olduğu kabul edilmiştir. Karşılaştırmaların son maddesi olarak savaş sonrasında eser karakterlerinin ruh hâline değinildiğinde, savaşın sıcak ortamında bizatihi yer alan asker ile savaşın periferisinde yer alan fakat savaş koşullarının büyüttüğü bir kız çocuğunun duygusunun benzer nitelikte olduğu anlaşılmıştır. Sonuç olarak, her iki eserde de -tıpkı Eichmann davasında anlaşıldığı gibi- bazı karakterlerin kişisel ya da mesleki çıkarları doğrultusunda hareket edip emirleri sorgulamadığı, kültürel dolaşımdaki söylemlere eleştirel yaklaşmadığı, savaşın bütün insanlığı ilgilendiren korkunç sonuçlara yol açan gidişatını görmezden geldiği sistemin bir parçası olduğu anlaşılmıştır.

Kötülüğün sıradanlığı kavramı, nasıl ki kötülüğü yapı sökümü uğratırcasına yeni bir faile işaret etmesi açısından önem arz ediyorsa, bütün kimliklerin ve aidiyetlerin kısıtlamalarından kurtularak bu faili belirlemeye dikkat etmelidir. Dolayısıyla kötülüğün sıradanlığı akıllara Eichmann davasını getirmesinin haricinde, her an ve her yerde belirebilecek bir suçlu tipini düşündürmelidir. Kurgu karakterler vasıtasıyla edebiyat özelinde yapılan bu çalışmada, kötülüğün sıradanlığı kavramının kâh bir söylem kâh bir tavır alma meselesi ile ilgisinin bulunduğu anlaşılmıştır.

Kaynakça

- Akpolat, D. (2022). *Hannah Arendt'in felsefesinde kötülüğün kamusal ve özel alana yansımaları*. (Yüksek Lisans Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>)
- Aldemir, A. (2018). *Kötülüğün sıradanlığı bağlamında sosyal medya: twitter'da Suriyeli mülteciler örneği*. (Doktora Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>)
- Amery, J. (2019). *Suç ve kefaretin ötesinde: alt edilmişliğin üstesinden gelme denemeleri*. 2. Basım. (Ener, C. Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Arendt, H. (1998). *Totalitarizmin kaynakları / 2 emperyalizm*. (Şener, B. S. Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Arendt, H. (2016). *Kötülüğün sıradanlığı Adolf Eichmann Kudüs'te*. 4. Basım. (Çelik, Ö. Çev.). İstanbul: Metis Yayınları.
- Aytaç, G. (1991). *Edebiyat yazıları II*. Ankara: Gündoğan Yayınları.
- Bakır, K. (2015). Hannah Arendt'te kötülük problemi. *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, S: 25, 97 – 113.
- Başok Diş, S. (2017). Kötülüğün sıradanlığı karşısında özerk birey. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 23, 180-200.
- Bauman, Z. (1997). *Modernite ve Holocaust*, (Sertabiboğlu, S. Çev.). İstanbul: Sarmal Yayınevi.
- Belge, M. (2016). *Edebiyat üstüne yazılar*. 6. Basım. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Berktaş, F. (2012). *Dünyayı bugünde sevmek: Hannah Arendt'in politika anlayışı*. İstanbul: Metis Yayınları.
- Böll, H. (1996). *Ademoğlu nerdeydin*. 2. Basım. (Selimoğlu, Z. Çev.). İstanbul: Can Yayınları.
- Bresheeth, H. Hood, S. Jansz, L. (1997). *Soykırım yeni başlayanlar için*. (Harmancı, M. Çev.). İstanbul: Milliyet Yayınları.
- Ekici, O. (2017). Edebiyat sosyolojisi bağlamında II. Dünya Savaşı sonrası Alman Edebiyatı üzerine bir inceleme. *Folklor/Edebiyat*, Cilt: 23, Sayı: 91, 87-104.
- Fry, K. A. (2022). *Kafası karışmışlar için Arendt*. (Geniş, A. Çev.). Ankara: Dipnot Yayınları.
- Günel, H. (2013). *Hannah Arendt düşüncesinde insanlığa karşı suçların temellendirilmesi*. (Doktora Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>)
- Günel, H. (2017). *Hannah Arendt ve insanlığa karşı suçlar*. 2. Baskı. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları.
- Gürbilek, N. (2019). *Sessizin payı*. 4. Basım. İstanbul: Metis Yayınları.
- Kişmir, G. (2019). Almanya'da II. Dünya Savaşı sonrası yaşanan bellek patlamasına tarihi bakış. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*. S: 41, 49-62.
- Koşmak, F. (2011). Alman yazar Heinrich Böll'ün kısa hikayelerinde II. Dünya Savaşı'nın izleri. *Folklor/Edebiyat*, C: 17, S: 66, 23-28.
- Lutz, B. Jessing, B. (Ed.) (2004). Heinrich Böll. *Metzler Autoren Lexikon, Deutschsprachige Dichter und Schriftsteller vom Mittelalter bis zur Gegenwart*, Stuttgart: Verlag J.B Metzler.
- Mandel, E. (1995). *İkinci Dünya Savaşının anlamı*, (Tanatar, B. Çev.). İstanbul: Yazın Yayıncılık.
- Rothmann, R. (2021). *O yazın tanrısı*. (Özdemir, İ. Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Selkirk, E. Rosenblatt, N. Wolvek-Pfister, S. (1999). *II. Dünya Savaşı yeni başlayanlar için*. (Harmancı, M. Çev.). İstanbul: Milliyet Yayınları.

-
- Taş, Ö. (2019). *Hannah Arendt’te “kötülüğün sıradanlığı” kavramının sıradanlaşan apolitik bireylerin zihin- eylem kopuşuna dayalı kaynağı*. (Yüksek Lisans Tezi). YÖK Tez Merkezi veri tabanından erişildi. (<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/tezSorguSonucYeni.jsp>)
- Wilpert, G. v. (2001). *Weltkriegsdichtung. Sachwörterbuch der Literatur*. 8. Auflage, Stuttgart: Alfred Kröner Verlag. <https://www.suhrkamp.de/person/ralf-rothmann-p-4093> Erişim Tarihi: 07.04.2025.
-